

นิพนธ์ต้นฉบับ

ศึกษาการนวดไทยในราชสำนักสมัยรัชกาลที่ 5

เนตรนภา ย่องหิน^{1*} ศุภะลักษณ์ พักคำ¹ พูนพิศ อมาตยกุล¹ และ ปริญญา ทวีชัยการ¹

¹การแพทย์แผนไทยประยุกต์ คณะบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา

*ผู้นิพนธ์ที่ให้การติดต่อ E-mail: ampber14@gmail.com

Received date: February 21, 2023; Revised date: April 18, 2023; Accepted date: June 6, 2023

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ เพื่อศึกษารูปแบบความเป็นมาและเปรียบเทียบการนวดไทยราชสำนักสมัยร.5 กับปัจจุบัน โดยศึกษาดาราคัมภีร์นวดราชสำนักงานวิจัย และสัมภาษณ์จากทายาทเจ้าจอมมารดาเหม หลวงปาณีบริหาร และเจ้าจอมเอี่ยม เครื่องมือที่ใช้ ได้แก่แบบสำรวจข้อมูล แบบบันทึกข้อมูลสมุดบันทึก เครื่องบันทึกเสียง โดยวิเคราะห์ข้อมูลตามประเด็น ความเป็นมา แนวเส้นและจุดที่ใช้ขนาดและสรุปผลเปรียบเทียบการนวดไทยในราชสำนักสมัยรัชกาลที่ 5 กับการนวดราชสำนักปัจจุบันมีอะไรเหมือนหรือมีอะไรแตกต่างกัน

ผลการวิจัย พบว่า การนวดราชสำนักสมัย ร.5 เทคนิคเหมือนปัจจุบันคือ ใช้ฝ่ามือ นิ้วมือ ในการนวดโดยไม่ใช้ ศอก เท้า เข่า เพราะนวดถวายเจ้านายชั้นสูง ทำให้ไม่เหมาะสมและไม่เคารพแก่เจ้านายชั้นสูง ส่วนปัจจุบันใช้ฝ่ามือและนิ้วมือ เพราะสามารถลงน้ำหนักได้อย่างแม่นยำทั้งแนวเส้น และจุดสัญญาณ วิธีการนวดสมัย ร.5 มีทั้งกดจุดทุบและคลึง มีความคล้ายกับปัจจุบัน คือ กดจุดหน่วง เน้น นิ่ง เพื่อให้มีความประณีต สง่างามคงเอกลักษณ์ไว้ กล่าวได้ว่าการทุบคลึง เพื่อผ่อนคลาย วัตถุประสงค์ทั้งสมัย ร.5 และปัจจุบันคือรักษาและบรรเทาอาการปวดเมื่อยทฤษฎีสมัย ร.5 ใช้แนวเส้นและจุดขนาด คัมภีร์แผนนวด ฉ.วัดสุวรรณาราม และคัมภีร์แผนนวด ฉ.หลวง ร.5 ร.ศ. 1233 ปัจจุบัน แนวเส้นและจุดสัญญาณ ตำรานวดราชสำนัก (อายุรเวท) ที่เขียนโดยอาจารย์ณรงค์ บุญรัตนศิริ ที่ได้รับถ่ายทอดจากอาจารย์นายแพทย์กรุต อาจารย์หมอชิต เดชพันธ์ อาจารย์หลวงราชรักษา อาจารย์พั่ว หลายศรี โพธิ์ บรมครูมวยไทยดาบไทย และศาสตราจารย์นายแพทย์อวย เกตุสิงห์

คำสำคัญ: นวดราชสำนัก เจ้าจอมมารดาเหม หลวงปาณีบริหาร

A Study of Thai Royal massage in King Rama the Fifth Era

Netnapha Yonghin^{1*}, Supalak Fakkham¹, Poonpit Amatyakul¹

and Parinya Thavichaigarn¹

¹ Applied Thai Traditional Medicine, Graduate School, Suan Sunandha Rajabhat University

*Corresponding Author E-mail: ampber14@gmail.com

Abstract

This research aims to study the pattern Background and comparison of Thai royal massage in the reign of King Rama V with the present by studying textbooks, royal massage scriptures, research, and interviews with the descendants of the late King's concubine, Hem, LuangPra-nee Borihan and Jao Jorm Aim. The tools used were data surveys. record form, notebook, voice recorder By analyzing the information according to the issues, background, lines, and points used for massage and summarizing the results comparing Thai massage in the royal court during the reign of King Rama V and the current royal massage, what is the same or what is different

The results found that Royal court massage in the reign of King Rama V. The technique is the same as the present, using palms, and fingers to massage without using elbows, feet, or knees because massage is offered to noble lords. making it inappropriate and disrespectful to the noble lord The current part uses the palm and fingers. Because it can precisely apply weight on both lines and signal points. Massage methods in the Rama V era include acupressure, smashing, and rolling. Elegant and unique It can be said that the hammering and rolling were used to ease the effort. The objectives of both the Rama V period and the present are treatment and relief of pain. The theory of royal Thai massage in King Rama V's reign was adopted from Wat Suwannaram and Luang Rama 5, R.E. 1233 present, lines and signal points Textbook of royal massage (Ayurveda) to the record of Narong Boonrathiran, who gained his knowledge from Krut, chit Dechpan, In Devada, LuangRajaruksa, PuaLhaisripho, and the Borom Kru Muay Thai Dap Thai. and Professor UayKetusingh, M.D.

Keywords: Royal Thai massage, Jao Jorm Manda Hem, M.L. PraneeBorihan

บทนำ

การนวดเป็นภูมิปัญญาที่มีพัฒนาการจากการนวดเพื่อลดความตึงเครียดและเมื่อยล้า ผ่อนคลาย ช่วยให้ นอนหลับสบาย จนพัฒนาต่อเนื่องมาเป็นศาสตร์ในการดูแลสุขภาพ เพื่อรักษาโรคโดยใช้มือหรือส่วนต่างๆ ของ ร่างกาย โดยไม่ใช้ยาบำบัด สะท้อนถึงความสามารถของมนุษย์

ในสมัยรัชกาลที่ 5 การนวดแบบชาววังที่เจ้าจอมเอี่ยมถวายการนวดให้แก่พระพุทธรเจ้าหลวงรัชกาลที่ 5 คือ การนวดราชสำนักดังปรากฏในประวัติศาสตร์ดังนี้ “เจ้าจอมเอี่ยมหมอนวดในราชสำนัก” ในราชสำนักของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอันแวดล้อมไปด้วยข้าราชการบริพาร และเจ้าจอมหม่อมห้าม ถ้าหากจะเรียก หาผู้ที่ถวายงานนวดให้เป็นที่สพพระราชหฤทัยในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแล้วย่อมเป็นที่ยอมรับกันเป็นเสียง เดียวกันว่า เจ้าจอมเอี่ยม แห่งสกุล บุณนาค เป็นผู้เดียวที่มีความสามารถในชั้นเชิงของการนวดได้ดีเยี่ยมกว่าทุกคน หมด เจ้าจอมเอี่ยมได้ศึกษาในเรื่องเกี่ยวกับสรีรวิทยาตามแบบแผนโบราณ มองเห็นทะลุปรุโปร่งในเส้นเอ็นของ ร่างกายทุกส่วน ตลอดจนความเมื่อยขบของร่างกายส่วนใดที่จำเป็นต้องบำบัด เพื่อให้หย่อนผ่อนคลายความตึง เครียดนั้น เคล็ดลับในเรื่องการนวดนี้ต้องได้รับความรอบรู้อย่างแน่นนอนถูกต้อง ประกอบกับความเอาใจใส่เป็นอย่างดี มาก แต่ในประวัติศาสตร์นั้นยังมีเจ้าจอมหรือหม่อมห้ามอีกมากมายที่ไม่ได้กล่าวถึงทั้งบางท่านก็เป็นบุคคลที่สำคัญ และได้ถวายการนวดแด่พระพุทธรเจ้าหลวงรัชกาลที่ 5 และอาจมีส่วนสำคัญในการพัฒนางานนวดที่เป็นดังหัตถศิลป์ปอ อย่างหนึ่งที่ตกทอดกันมาถึงปัจจุบัน⁽²⁾

กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือกกระทรวงสาธารณสุขได้จัดทำแผนยุทธศาสตร์การส่งเสริม และพัฒนานวดไทย (ฉบับที่ 1) พ.ศ.2563-2565 โดยมีแนวทางสำคัญคือ การสร้างมาตรฐานนวดไทยและระบบ บริการนวดไทยให้เป็นที่ยอมรับตั้งแต่ในระดับชุมชนและในระดับสากล มีการสร้างอัตลักษณ์นวดไทยสู่ระดับโลก ได้แก่ การยกย่องเชิดชูเกียรติหมอไทยแห่งชาติสาขานวดไทย สร้างพิพิธภัณฑ์การนวดไทยและรูปหล่อฤๅษีดัดตน ขนาดใหญ่เป็นแลนด์มาร์กของกรุงเทพฯ

จากที่กล่าวมาข้างต้น ทำให้ผู้วิจัยเล็งเห็นถึงความสำคัญในการศึกษาเกี่ยวกับการนวดไทยในราชสำนักสมัย รัชกาลที่ 5 ซึ่งได้ศึกษาจากทายาทเจ้าจอมมารดาเหม หลวงปาณีบริหารและเจ้าจอมเอี่ยม เพื่อเปรียบเทียบกับ การนวดแบบราชสำนักในสมัยปัจจุบันว่ามีการพัฒนาและเปลี่ยนแปลงไปอย่างไรบ้าง มีความเป็นมาอย่างไร ตลอดจน เอกลักษณะของการนวดในราชสำนักสมัยรัชกาลที่ 5 จากทายาทเจ้าจอมมารดาเหม หลวงปาณีบริหารและเจ้าจอม เอี่ยม

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาความเป็นมาของการนวดไทยในราชสำนักสมัยรัชกาลที่ 5
2. เพื่อศึกษารูปแบบของการนวดไทยในราชสำนักสมัยรัชกาลที่ 5
3. เพื่อเปรียบเทียบการนวดไทยในราชสำนักสมัยรัชกาลที่ 5 กับการนวดไทยแบบราชสำนักในปัจจุบัน

ระเบียบวิธีศึกษา

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพรูปแบบที่สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ เช่น เชิงเอกสาร หรือ การ สัมภาษณ์เชิงลึก หรืออื่น ๆ ศึกษาการนวดไทยในสมัยรัชกาลที่ 5 เกี่ยวกับประวัติ ความเป็นมาและความสำคัญของ

การนวดไทยในราชสำนักสมัยรัชกาลที่ 5 ขั้นตอนและวิธีการรูปแบบการนวดที่เป็นเอกลักษณ์ และนำมาเปรียบเทียบกับ การนวดราชสำนักในยุคปัจจุบัน โดยการรวบรวมข้อมูล การวิเคราะห์และสังเคราะห์ข้อมูลเชิงเอกสาร

1. การเก็บรวบรวมข้อมูล

โดยใช้แบบสัมภาษณ์เชิงลึกแบบมีโครงสร้างจากทนายทศกุลอมตยกุล ศ.นพ. พูนพิศ อมาตยกุล ทนายทศสายตระกูลก็ก่อโดย ดร.กัณหาทิพย์ สิงหนะนติ แบบสำรวจข้อมูลเบื้องต้นเพื่อให้ผู้ถูกสัมภาษณ์ทุกคนตอบคำถามเดียวกัน เรื่องลำดับเหมือนกัน แบบบันทึกข้อมูลเพื่อเจาะจงรายละเอียดตามหัวข้อที่จะสอบถามสมุดบันทึกกล้องถ่ายภาพและเครื่องบันทึกเสียง

2. การวิเคราะห์ข้อมูล

วิเคราะห์ข้อมูลจาก แบบสำรวจข้อมูลเบื้องต้น แบบบันทึกข้อมูลสัมภาษณ์ที่จัดทำเพื่อให้สอดคล้องตามประเด็น ถึงความเป็นมาของการนวดราชสำนัก ตำแหน่ง แนวเส้นและจุดต่างๆ ที่ใช้ในการนวด ใช้ท่าใด หรือวิธีการเฉพาะและสรุปผลการศึกษานวดราชสำนักในสมัยรัชกาลที่ 5 เปรียบเทียบกับการนวดราชสำนักในปัจจุบัน

ผลการศึกษา

จุดเริ่มต้นของการนวดราชสำนักพบหลักฐานทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับการนวดที่เก่าแก่ที่สุดคือ ศิลาจารึกสมัยสุโขทัยที่ขุดพบที่วัดป่ามะม่วงตรงกับสมัยพ่อขุนรามคำแหง มีรอยจารึกเป็นรูปการนวด ต่อมายุคสมัยกรุงศรีอยุธยาในสมัยของพระบรมไตรโลกนาถ (พ.ศ. 1991-2031) ปรากฏในกฎหมายตราสามดวงและหลักฐานจากจดหมายเหตุของ ราชทูต ลาอูแบร์ ประเทศฝรั่งเศส ที่เข้ามาในกรุงสยามเมื่อปี พ.ศ. 2230-2231 ซึ่งตรงกับรัชสมัยของสมเด็จพระนารายณ์ (พ.ศ. 2199-2231) ได้บันทึกเรื่องหมอนวดในแผ่นดินสยามมีความว่า “ในกรุงสยามนั้น ถ้าใครป่วยไขลงก็จะเริ่มทำเส้นสายยืดโดยให้ผู้ชำนาญทางนี้ขึ้นไปบนร่างกายของคนไข้แล้วใช้เท้าเหยียบ กล่าวกันว่าหญิงมีครรภ์มักใช้ให้เด็กเหยียบเพื่อให้คลอดบุตรง่ายไม่เจ็บปวดมาก”⁽²⁴⁾ และแบ่งส่วนราชการให้มีกรมหมอนวดเป็นกรมใหญ่ เจ้ากรมและปลัดกรมมีศักดินามากกว่ากรมอื่น ๆ จำแนกตำแหน่งเป็น หลวง ขุน หมื่น พัน และมีศักดินาเช่นเดียวกับข้าราชการสมัยนั้น คือเจ้ากรมหมอนวดมีตำแหน่งหลวงรักษา และแบ่งการบริหารเป็นปลัดกรมหมอนวดฝ่ายขวาคือหมอนวดฝ่ายผู้ชาย มีขุนกำกับต้องเป็นปลัดกรมหมอนวดฝ่ายขวา สำหรับเจ้ากรมหมอนวดฝ่ายซ้ายคือหมอนวดฝ่ายหญิง มีหลวงรักษาเป็นหัวหน้าและขุนองค์รักษาเป็นปลัดเจ้ากรม

ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ การแพทย์แผนไทยยังคงได้สืบทอดรูปแบบต่อจากสมัยอยุธยาแต่เอกสารและวิชาความรู้บางส่วนได้สูญหายไปเนื่องจากภาวะสงคราม ทั้งคนยังถูกจับไปเป็นเชลยศึกบางส่วนด้วย แต่ยังคงมีหมองกลางบ้านและพระภิกษุที่เป็นหมอยู่ตามหัวเมืองเหลืออยู่บ้าง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงปฏิสังขรณ์วัดโพธารามขึ้นเป็นอารามหลวง (วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม) เมื่อ พ.ศ. 2331 และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้รวบรวมและจารึกตำรายา และรูปปั้นท่าฤๅษีคัตตน พร้อมอักษรจารึกติดกับฤๅษีคัตตนว่าท่านนั้นแก้โรคอะไร ไว้ตามศาลารายบริเวณวัด พร้อมทั้งมีการรื้อฟื้นกรมหมอวังพระโอสถขึ้นมาใหม่

ในปี พ.ศ. 2375 ในรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ประชุมบรรดานักปราชญ์ราชบัณฑิต ผู้เชี่ยวชาญในสาขาวิชาต่างๆ เช่น ตำรายา ตำราหมอนวด ตำราโคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน โบราณคดี ประวัติศาสตร์ วรรณคดี ประเพณี ศาสนา และสุภาพดี มาจารึกลงบนแผ่นศิลาประดับไว้ที่วัดพระเชตุพนฯ และยัง

ได้ทรงโปรดให้กรมหมื่นนครสวรรค์ศักดิพินดี เป็นผู้ทรงกำกับช่างหล่อรูปฤๅษีติดตนท่าต่างๆ รวม 80 ท่า และให้จารึกตำรายา ตำราหมอนวดบอกสมุฏฐานของโรคและวิธีบำบัด 60 แผ่นพร้อมคำบรรยายสรรพคุณ เป็นโคลงสี่สุภาพแต่งโดยกวีมีชื่อในสมัยนั้น รวมองค์พระมหากษัตริย์และพระเจ้าน้อยยาเธอ ขุนนาง พระภิกษุ ตลอดจนสามัญชน รวม 35 ท่าน ร่วมกันนิพนธ์และแต่งโคลงรวมทั้งสิ้น 80 บท โดยจารึกไว้บนแผ่นหินอ่อนประดับตามผนังโบสถ์และศาลารายในบริเวณวัดเพื่อให้ประชาชนได้ศึกษาและนำไปใช้ในการรักษาตนเพราะสมัยนั้นตำรายังหายาก จนวัดแห่งนี้ได้ชื่อว่า เป็น "มหาวิทยาลัยเปิด" แห่งแรกในประเทศไทย

นอกจากนี้ รัชกาลที่ 3 ยังให้ขุนรจนา เป็นผู้คัดลอกภาพลงสมุดไทย ให้ขุนอาลักษณ์สืบทอดอักษรเป็นผู้คัดลอกและตรวจทานโคลงที่แต่งเขียนลงกำกับภาพไว้ลงในสมุด กล่าวได้ว่า ความรู้ทางการแพทย์แผนไทยที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ประกอบไปด้วยตำรายาและตำราที่เกี่ยวกับการนวด แบ่งเป็นหมวดหมู่คร่าวๆ ได้ดังนี้

1. วิชาบริหารร่างกาย (ฤๅษีติดตน)
2. วิชาเวชศาสตร์
3. วิชาเภสัช
4. วิชาแผนนวด หรือวิชาหัตถศาสตร์

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังคงมีกรมหมอนวดเช่นเดียวกับสมัยอยุธยาและทรงโปรดให้หมอยาและหมอนวดถวายเสมอ กระทั่งมีมหาดเล็กและพระสนมที่มีความชำนาญในการนวดติดตามเสด็จประพาสไปในที่ต่างๆ อีกทั้งยังโปรดเกล้าฯ ให้ชำระคัมภีร์แพทย์ คัมภีร์แผนนวดและฤๅษีติดตน ในปี พ.ศ. 2413 ปรากฏหลักฐานในหอพระสมุดวชิรญาณ เป็นตำราแผนนวดฉบับหลวงพระราชทานในรัชกาลที่ 5 พ.ศ. 2449 เพื่อศึกษาและใช้โดยแพทย์หลวงเท่านั้น สิ่งสำคัญที่รวบรวมไว้คือ แผนภาพที่สำคัญของวิชาการนวดไทย ที่เรียกกันสั้นๆ ว่า “เส้นสิบ”

สมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมแพทย์หลวงถูกยุบด้วยสภาพเศรษฐกิจที่ฝืดเคืองทำให้รัฐบาลมีงบประมาณจำกัด หมอหลวงที่เคยรับราชการอยู่ต้องออกมาประกอบอาชีพส่วนตัว การนวดจึงหมดบทบาทจากราชสำนักไปในที่สุด

สมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติการแพทย์ พ.ศ. 2466 ระบุการนวดอยู่ในนิยามของโรคศิลปะ แต่หมอนวดแบบชาวบ้านก็ยังคงได้รับความนิยมอยู่ หมอนวดที่มีชื่อเสียงมากในยุคนั้น ได้แก่ หมออินทเวตดาซึ่งเป็นหมอนวดในราชสำนัก

สมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้มีกฎเสนาบดี พ.ศ. 2472 ระบุสาขาการนวดในการประกอบโรคศิลปะแผนโบราณ และในปี พ.ศ. 2475 มีการก่อตั้งสมาคมแพทย์แผนโบราณแห่งประเทศไทยและมีการสอนนวด

สมัยพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล ได้ตราพระราชบัญญัติควบคุมการประกอบโรคศิลปะ พ.ศ. 2479 ไม่ระบุสาขาการนวดในการประกอบโรคศิลปะโบราณ

ส่วนในสมัยพระบาทสมเด็จพระมหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร เมื่อปี พ.ศ. 2494 คณะกรรมการวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม พร้อมด้วยผู้ทรงคุณวุฒิทางด้านการแพทย์แผนไทยได้สนองพระราชปรารภพระบาทสมเด็จพระมหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช จัดทำหลักสูตรโรงเรียนแพทย์แผนโบราณขึ้นในนาม “โรงเรียนแพทย์แผนโบราณแห่งประเทศไทย” ได้เปิดสอนเป็นแห่งแรกที่วัดพระเชตุพนฯ โดยแบ่งออกเป็น 3 หลักสูตร คือ เวชกรรม เภสัชกรรม และหัตถกรรม ต่อมาได้มีการขยายตัวไปทั่วประเทศในนามของสมาคมแพทย์แผนโบราณ ซึ่งเป็นการฟื้นฟูการแพทย์ของเอกชน

ในปี พ.ศ. 2530 กระทรวงสาธารณสุขตีความว่าการนวดแผนไทยเพื่อรักษาโรคเป็นการประกอบโรคศิลปะแผนโบราณ สาขาเวชกรรม สอดคล้องกับรัฐบาลมีนโยบายส่งเสริมการส่งออกธุรกิจการนวดแผนโบราณ

ต่อมาในปี พ.ศ. 2541 กระทรวงสาธารณสุขได้แต่งตั้งคณะกรรมการด้านนวดแผนโบราณเพื่อเตรียมการให้การนวดไทยเป็นการประกอบโรคศิลปะการแพทย์แผนไทยประเภทหนึ่งตามพระราชบัญญัติการประกอบโรคศิลปะฉบับใหม่ ในช่วงเวลานั้นมีทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศให้ความสนใจเรียนนวดไทยมากจนมีการเปิดสำนักสอนการนวดไทย ผลิตหนังสือและสื่อการสอนนวดออกมาแพร่หลาย

กล่าวได้ว่า ในสังคมไทยสมัยก่อนการถ่ายทอดวิชาการนวดไทยยังไม่มีการสอนอย่างเป็นระเบียบแบบแผน เป็นแต่เพียงการถ่ายทอดตามสายบรรพบุรุษหรือตระกูลเดียวกัน ผู้เป็นอาจารย์จะพิจารณาว่าลูกศิษย์เหมาะสมที่จะได้รับการถ่ายทอดความรู้ให้หรือไม่ หรืออาจเป็นผู้ที่คุ้นเคยและอยากเรียนวิชามาฝากตัวเป็นศิษย์ โดยมีพิธีไหว้ครู และครอบวิชาหมอนวดให้

การเรียนการสอนมีลักษณะแบบตัวต่อตัว เริ่มเรียนจากการฝึกกำลังนิ้วตั้งแต่ข้อมือขึ้นข้อมือ ดินน้ำมัน หรือดินเหนียว จนมีกำลังนิ้วและมือแข็งแรงมากขึ้น จากนั้นจะสอนเรื่องจุดนวด เส้นประตูลม ฯลฯ แล้วเริ่มฝึกปฏิบัติ หัดนวดครูและติดตามครูเพื่อรับรู้ประสบการณ์วิธีการนวดและวิธีจับเส้นจากครูให้ได้มากที่สุด

ขณะที่การเรียนการสอนการนวดในปัจจุบันนั้น มีการเรียนการสอนหรือสืบทอดทั้งในวัด สถาบันการศึกษา และภายในครอบครัว โดยสถานศึกษาการนวดแผนไทยแห่งแรกคือวัดพระเชตุพนฯ (วัดโพธิ์) และมีขึ้นอีกหลายแห่ง เช่น วัดสามพระยา วัดปรินายกจำกัต รวมถึง อายูรเวทวิทยาลัย (ชีวกโกมารภักจ) ซึ่งก่อตั้งโดยศาสตราจารย์ นายแพทย์อวย เกตุสิงห์ อาจารย์ของคณะแพทยศาสตร์ ศิริราชพยาบาล อันเป็นความพยายามที่จะฟื้นฟูและพัฒนาแพทย์แผนไทยภูมิปัญญาที่ล้ำค่าเอาไว้

เมื่อกล่าวถึงนายแพทย์อวย เกตุสิงห์ ผู้ก่อตั้งมูลนิธิฟื้นฟูส่งเสริมการแพทย์แผนไทยเดิม และเปิดโรงเรียนเพื่อสอนการแพทย์แผนไทยขึ้นเพื่อสอนการนวดแบบราชสำนักในช่วงปี พ.ศ. 2523-2525 ในขณะนั้นเรียกว่าโรงเรียนอายูรเวทวิทยาลัย (ชีวกโกมารภักจ) เปิดสอนรุ่นแรกปี พ.ศ. 2525 โดยหมอนวดที่มีชื่อเสียงมากในยุคนั้นได้แก่ หมออินทเวทดาหมอนวดในราชสำนัก หมออินทเวทดาได้ถ่ายทอดวิชาการนวดทั้งหมดให้แก่บุตรชาย คือ หมอชิตเดชพันธ์ ซึ่งต่อมาท่านได้ถ่ายทอดให้กับศิษย์หลายท่านและในจำนวนนั้นมี อาจารย์ณรงค์ศักดิ์ บุนนาค เป็นศิษย์เอกรวมอยู่ด้วยได้ถ่ายทอดวิชาการนวดแบบราชสำนักนี้ให้แก่ผู้เรียนของอายูรเวทวิทยาลัยทุกคน รวมทั้งเปิดคลินิกเพื่อให้การดูแลรักษาผู้ป่วยแบบแพทย์แผนไทย และยังนำเอาความรู้ทางวิทยาศาสตร์เข้ามาช่วยในการวินิจฉัยและบำบัดรักษาให้มีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น ก่อนที่จะพัฒนาหลักสูตรเป็นการสอนในระดับประกาศนียบัตรวิชาชีพชั้นสูง และในปี พ.ศ. 2546 หน่วยงานทั้งหมดได้โอนย้ายมาสังกัดคณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล มหาวิทยาลัยมหิดล เรียกชื่อว่า “สถานการแพทย์แผนไทยประยุกต์”

กล่าวโดยสรุป องค์ความรู้ด้านการนวดไทยปัจจุบันมีแหล่งที่มาจากคัมภีร์ ตำราการนวดไทย ดังนี้

1. แผนนวดวัดพระเชตุพนฯ สมัยรัชกาลที่ 3
2. แผนนวดฉบับหลวงพระราชทาน สมัยรัชกาลที่ 5
3. ตำราโรคนิทาน คำฉันท์ 11 ของ พระยาวชิยาภิบาล เจ้าเมืองจันทบูร สมัยรัชกาลที่ 1
4. แผนนวดพื้นบ้านซึ่งส่วนใหญ่คัดลอกสืบทอดกันมาคล้ายกับแผนนวดฉบับหลวงหรือแผนนวดวัดพระเชตุ

เจ้าจอมมารดาเหม

เจ้าจอมมารดาเหม เดิมชื่อ คุณเหม อมาตยกุล ลำดับชั้นที่ 5 ของสายสกุล อมาตยกุล เกิดเมื่อ วันพุธ แรม 6 ค่ำ เดือน 10 ปีชวดตรงกับวันที่ 21 เดือนกันยายน พ.ศ. 2407 เป็นบุตรคนโตของพระยาธรรมสารนิวัติวิจิตรภักดีศรีสัตยธาดา ปิรยพาหะ (พลับ อมาตยกุล) และท่านขรัวยายแสง ในสมัยรัชกาลที่ 4

เมื่อเจ้าจอมมารดาเหมอายุได้ 12 ปี บิดาท่านได้นำไปฝากให้อยู่ในความดูแลของท้าวทรงกันดาล (วรรณ หรือวัน อมาตยกุล) เจ้าจอมมารดาเหมได้เข้าไปอยู่ในวังหลวงพร้อมด้วยน้องสาวของท่านที่ชื่อ คุณประคอง (สีซอ สามสาย) และคุณสังวาล (ติดกระจับปี) ได้เรียนวิชาที่กุลสตรีสมัยนั้นที่นิยม คือ การช่าง การฝีมือ และการขับร้อง จนสามารถร้องเพลงขับมโหรีโบราณได้ แม้ว่าเสียงของเจ้าจอมมารดาเหมจะไม่ดีนัก แต่ก็ร้องเป็นต้นเสียงได้ดี เพราะจำเนื้อร้องทำนองเพลงได้ทั้งหมดและได้รับการฝึกหัดให้บรรเลงมโหรีเครื่องสี่และมโหรีเครื่องหก แบบโบราณสมัยอยุธยา รวมทั้งเรียนวิชาหมอนวดและปรุงน้ำอบไทย

เจ้าจอมมารดาเหมมีฝีมือมากในการถวายเป็นงานนวด ทูบ และกดจุดต่างๆ แบบหมอนวดไทยโบราณ เรียนจากหมอนวดไทยในวังหลวง ไม่เคยไปเรียนที่อื่น มีเวรต้องขึ้นรับราชการตอนกลางคืน สลับกับคุณจอมเอี่ยม (บุณนาค 1 ในเจ้าจอมก๊กอ) โดยคุณจอมหม่อมราชวงศ์สดับดาวัลย์ เขียนบันทึกเรื่องเจ้าจอมอยู่จนรู้ว่า มีเจ้าจอม 2 ท่าน ที่ขึ้นรับราชการถวายเป็นงานนวด ตั้งแต่เริ่มเป็นเจ้าจอม จนสวรรคต ไม่เคยเสียราชการเลยเพียง 2 คน เท่านั้น คือเจ้าจอมมารดาเหม และคุณจอมเอี่ยม นับว่าฝีมือการนวดต้องพระทัยเป็นที่สุด นอกจากนี้ ยังมีชื่อว่า ทำน้ำอบสารภีได้เป็นที่โปรดปราน ด้วยมีความประณีต และทำได้อย่างรวดเร็ว สะอาด พอดอกสารภีแย้ม ก็รีบปลิดเอาแต่เกสรมาบดจนละเอียด ปรุงด้วยเครื่องหอมต่างๆ กลั่นดอกสารภีนั้นหอมชื่นใจนัก แต่มีข้อแม้อยู่ 2 อย่าง อย่างหนึ่งคือต้องรีบทำ รีบขึ้นไปน้อมเกล้าถวายเพื่อทรงใช้ ถ้าวางไว้นิ่งๆ ไม่เขย่า ยิ่งถ้าอากาศร้อน น้ำอบนั้นจะเหม็นเปรี้ยว (กล่าวว่าเกสรสารภีมีกบุดง่าย) จึงต้องทำด้วยความสะอาดเป็นพิเศษ และเครื่องหอมนั้นต้องเลือกชนิดที่ช่วยรักษาให้ใช้ได้ยาวนานไม่บูดง่าย

หลวงปาณิบริหาร

หลวงปาณิบริหาร เดิมชื่อ คุณแห อมาตยกุล ลำดับชั้นที่ 5 ของสายสกุล อมาตยกุล เป็นบุตรของพระยาธรรมสารนิวัติวิจิตรภักดี (พลับ อมาตยกุล) และคุณแม่หลี่ เกิดเมื่อปี พ.ศ. 2407 เกิดที่บ้านหน้าวัดเลียบ เป็นพี่น้องต่างมารดากับเจ้าจอมมารดาเหม เรียนหนังสือที่วัดบพิตรพิมุข เนื่องจากสนใจวิชาหมอนวดเป็นพิเศษ จึงได้เดินทางไปเรียนวิชาหมอนวดจากเมืองปักกิ่ง มีความสามารถในสายงานวิชา กายภาพบำบัด และได้รับราชการในกรมมหาดเล็ก เคยถวายเป็นงานนวด พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 เวลาตามเสด็จต่างจังหวัด เนื่องจากเป็นผู้มีความสามารถในการนวด จึงได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นหลวงปาณิบริหาร มีบุตรชายกับคุณทรัพย์ (ภรรยา) คือ ร.อ.หลวงวิฑูรสถลกิจ เจ้ากรมแผนที่ทหารบก

เมื่อ พ.ศ. 2452 ได้มีพระราชหัตถเลขาจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ที่กล่าวถึงหลวงปาณิบริหาร ที่แต่งตั้งนายแหหมอนวดเป็นหลวงปาณิบริหาร และให้หาที่อยู่ให้แถวบริเวณสวนดุสิต เพื่อที่จะได้เรียกให้มานวดได้สะดวก

เจ้าจอมเอี่ยม

เจ้าจอมเอี่ยม เดิมชื่อ คุณเอี่ยม บุณนาค เกิดเมื่อวันที่ 12 พฤษภาคม พ.ศ. 2416 ที่จังหวัดเพชรบุรี เป็นบุตรคนที่ 7 ในจำนวน 14 คน ของเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ (เทศ บุณนาค) ที่เกิดกับท่านผู้หญิงอู่ มีพี่น้องร่วมบิดาทั้งสิ้น 62 คน โดยในจำนวนนี้มี 5 คน ที่เกิดจากท่านผู้หญิงอู่ (สกุลเดิม วงศาโรจน์) และได้เป็นเจ้าจอมในรัชกาลที่

5 คือ เจ้าจอมมารดาอ่อน เจ้าจอมเอี่ยม เจ้าจอมเอิบ เจ้าจอมอาบ และเจ้าจอมเอื้อน เนื่องจากชื่อเป็นอักษร “อ” จึงเรียกถวายนามเป็นที่รู้จักว่า “เจ้าจอมก๊กอ”

เจ้าจอมเอี่ยมได้เข้าถวายตัวรับราชการฝ่ายในตอนอายุได้ 13 ปี เมื่อ พ.ศ. 2429 เป็นผู้มีส่วนในการทำอาหาร มีหน้าที่เป็นผู้ช่วยทำเครื่องเสวยของพระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ นอกจากนี้ยังมีหน้าที่ถวายงานนวดพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในเวลาเช้าที่พระบรรทม เป็นที่สับพระราชหฤทัย ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาหลายครั้ง

จากคำสัมภาษณ์

รองศาสตราจารย์ดอกเตอร์กัณฑาทิพย์ สิงหนะนติ

จากคำสัมภาษณ์ทายาทของเจ้าจอมเอี่ยม รศ.ดร.กัณฑาทิพย์ สิงหนะนติ วันที่ 15 พฤศจิกายน พ.ศ. 2564 นั้น ซึ่งมีฐานะเป็นหลานโดยสายเลือดของเจ้าจอมเอี่ยม (คุณยายท่าน) เนื่องจากคุณตาหลวงนาสาลี แต่งงานกับคุณยายสาย มีลูกเป็นคุณสาธิต (มารดาของรศ.ดร.กัณฑาทิพย์) และเจ้าจอมเอี่ยมได้เลี้ยงดูคุณสาธิตมาตั้งแต่เด็ก และท่านเจ้าจอมเอี่ยมยังมีความเมตตาเลี้ยงดู รศ.ดร.กัณฑาทิพย์

ท่านบอกว่า การนวดต้องใช้ใช้น้ำหนักที่นิ้วหัวแม่มือมีพลังกำลังแข็งแรง สังเกตที่นิ้วและมือใหญ่มาก ท่านก็เรียนตำรานวดมา เรียนกายวิภาค ตำรานวดที่ท่านเรียนยังติดอยู่ที่ฝาบ้านจนถึงปัจจุบัน

ตำราที่อ้างอิงให้เห็นว่าเจ้าจอมเอี่ยมได้รับการสืบทอดมา ซึ่งเมื่อนำมาเปรียบเทียบกับตำรานวดที่มีมาแล้วนั้น ก็มีจุดและแนวเส้นเหมือนกับคัมภีร์แผนนวด ฉบับวัดสุวรณาราม พบต้นฉบับเดิมอยู่ที่หอสมุดแห่งชาติ โดยระบุไว้ว่า พระสมุห์ถ้วน แห่งวัดสุวรณาราม เป็นผู้มอบให้ เมื่อ พ.ศ. 2464 และเมื่อตรวจสอบเนื้อหาคำอธิบายและรูปภาพขั้นต้นแล้ว พบว่าทั้งภาพและคำอธิบายส่วนใหญ่เหมือน คัมภีร์แผนนวด ฉบับหลวง ร.5 จ.ศ.1233

ต่อมาตำรานวดที่เจ้าจอมเอี่ยมบันทึกนั้น ได้มอบให้แก่หลวงบถมาร ซึ่งเป็นมหาดเล็กในรัชกาลที่ 6 และคิดว่าลูกหลานของหลวงบถมารคงยังมีเก็บไว้อยู่ ตำราท่านเป็นสมุดข่อย ซึ่งปกติแล้วท่านเจ้าจอมเอี่ยมจะนวดให้แก่รัชกาลที่ 5 เท่านั้น ในราชสำนักก็มีนวดเก่งๆ อยู่ 2 ท่าน ได้แก่ เจ้าจอมเอี่ยมและเจ้าจอมมารดาเหม

โดยเมื่อ 2-3 ปีก่อน (2562-2563) รศ.ดร.กัณฑาทิพย์ได้รับการติดต่อทางโทรศัพท์จาก คุณป้าสมพร ซึ่งคุณป้าสมพรเป็นเด็กรับใช้ที่อยู่ในเรือนท่าน เป็นลูกของแม่เพียร คุณป้าสมพรได้รับการถ่ายทอดกรรมวิธีการนวดต่อมาจากเจ้าจอมเอี่ยม โดยได้แสดงวิธีการนวดให้แก่ รศ.ดร.กัณฑาทิพย์ โดยการนวดกดจุดด้วยนิ้วโป้ง บริเวณฝ่ามือ และตอนนี้น้าสมพรมีอายุมากกว่า 80 ปี แต่ก็ไม่ทราบถึงการถ่ายทอดวิธีต่อให้ใครอีก

เดิมแม่ของรศ.ดร.กัณฑาทิพย์ได้มาอยู่กับเจ้าจอมเอื้อนมาก่อนตั้งแต่เล็กพออายุประมาณ 20 ปีก็ย้ายมาอยู่กับเจ้าจอมเอี่ยม แล้วแต่งงาน เมื่อ รศ.ดร.กัณฑาทิพย์มีอายุ 3 ขวบ ก่อนที่เจ้าจอมเอี่ยมจะเสียชีวิต ซึ่งท่านก็เรียกทนายและสั่งผู้จัดการมรดกมาให้เพิ่มเติม ว่าจะต้องช่วยให้รศ.ดร.กัณฑาทิพย์ได้รับเงินช่วยเหลือค่าเล่าเรียนจนกว่าจะสำเร็จการศึกษานั้นแสดงถึงความเมตตาเป็นอย่างยิ่ง (รศ.ดร.กัณฑาทิพย์ สิงหนะนติ: สัมภาษณ์ เมื่อ 15 พฤศจิกายน 2565)

ศาสตราจารย์นายแพทย์พูนพิศ อมาตยกุล

จากคำสัมภาษณ์ทายาทของเจ้าจอมมารดาเหมและหลวงปาณิบริหาร ศ.นพ.พูนพิศ วันที่ 26 กรกฎาคม พ.ศ. 2565 นั้น มีศักดิ์เป็นหลานของพระยาประชุมประชานารถ (เอี่ยม) ซึ่งมีความเกี่ยวข้องเป็นพี่น้องกับพระยาบุศยรบดี (ทับทิม) และเจ้าจอมมารดาเหม (เจ้าจอมในรัชกาลที่5) ซึ่งทั้ง 3 ท่าน(พระยาประชุมประชานารถ(เอี่ยม) , พระยาบุศยรบดี (ทับทิม) และเจ้าจอมมารดาเหม) เป็นบุตรของพระยาธรรมสารวิจิตรภักดี (พลับ) เจ้าจอมมารดาเหมนั้น เป็นผู้มีความสำคัญต่อชีวิตครอบครัวของศ.นพ.พูนพิศ มากที่สุด เพราะท่านเป็นพระมารดาของ พระเจ้า

บรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าเหมวดี พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงนับเป็นตระกูลที่เกี่ยวข้องด้วยพระราชวงศ์ชั้นสูง

ส่วนคุณพ่อของศ.นพ.พูนพิศ มีศักดิ์เป็นเหลนของพระยาธรรมสารนิติพิพิธภักดี (ตาด) ผู้พี่ของพระยาธรรมสารวิชิตภักดี (พลับ) แต่สิ่งสำคัญที่สุดนั่นคือ เจ้าพระยาทั้งสองคนต่างเป็นลูกของพระยามหาอำมาตย์ (ป้อม) ขุนนางเก่าแก่ที่มีชื่อเสียงมากผู้หนึ่งในสมัยรัชกาลที่ 3 สรุปแล้ว ทั้งคุณพ่อและคุณแม่ของศ.นพ.พูนพิศ มีต้นกำเนิดมาจากบรรพบุรุษที่เป็นตระกูลสำคัญอยู่ในฐานะพระญาติของพระมหากษัตริย์

เจ้าจอมมารดาเหม เกิด 2407 เกิดในบ้านหลังที่ 4 ของสายสกุลอมตยกุล ตรงข้ามวัดเลียบ ลานที่นั้งพระพุทธรูปยืน ต่อมาคุณท้าวทรงกันดาล (วรรณ อมาตยกุล) ผู้เป็นอาของเจ้าจอมมารดาเหม ซึ่งเป็นเสมียนหญิงในวังหลวงที่รู้เลขและทำบัญชีได้ คุณท้าวฯ เป็นโสด จึงรับเลี้ยงดูหลานๆ โดยให้หลานๆ เข้ามาอยู่กับท่านในวังหลวงด้วย ท่านทำหน้าที่การคลังเก็บเงินส่วนพระองค์ของรัชกาลที่ 5 มาตั้งแต่ทรงพระเยาว์ รัชกาลที่ 5 ทรงใช้สอยคุณท้าวฯ มาตลอดชีวิต และทรงขนานนามว่า “เสมียนวัน”

เจ้าจอมมารดาเหมหรือคุณเหม เป็นหลานใหญ่หัวแถว คุณท้าวฯ จึงสอนวิชาปรงเครื่องหอม อบรำผ้า ปักสดึง เรียนดนตรีขับร้อง และที่สุดให้เรียนวิชาหมอนวด (ซึ่งจะบรรยายในรายละเอียดต่อไป) หลานคนที่ 2 ชื่อประคอง นั้น เป็นผู้เชี่ยวชาญขอสามสาย เรียนรู้วิชาการครัวและทำเครื่องหอม คุณประคองเป็นลูกสาวที่เกิดจากพระยาธรรมสารนิติพิพิธภักดี (ตาด) และท่านยังเป็นน้องสาวของคุณเหม ลูกของอาคือพระยาสาปนกโกศล (โหมต) อีกคนหนึ่งชื่อ คุณสังวาลย์ อมาตยกุล ก็เก่งในการติดกระดุมปี ทำอาหารคาวหวาน ทั้งสามสาวคือคุณเหม คุณประคอง และคุณสังวาลย์ จึงร่วมวงมโหรีโบราณด้วยกัน จากบ้านหน้าวัดเลียบของท่านซึ่งมีวงเครื่องสายไทยเล่นกันในวงเครือญาติอยู่เป็นประจำ สามท่านนี้ ท่านจึงคุ้นเคยกับดนตรี บรรเลงและขับร้องมาแต่ยังเยาว์และเมื่อฝึกฝนจนดีแล้วคุณท้าวทรงกันดาล ก็นำหลานทั้งสามคนขึ้นถวายตัวราชการการฝ่ายใน ทรงรับให้ทำหน้าที่พนักงานทั้งสามคน (เรียกหน้าที่นั้นว่าเป็นราชภักษัตริย์) ทรงใช้สอยในกิจการต่างๆ แล้วโปรดปรานเลื่อนขึ้นเป็นเจ้าจอมทั้งสามคน คือ เจ้าจอมมารดาเหม เจ้าจอมประคอง และเจ้าจอมสังวาลย์ ในรัชกาลที่ 5 ทุกท่านที่มีความรู้ความสามารถแต่มีความสามารถหลากหลาย แต่เฉพาะเรื่องการนวดมีเพียงคุณเหมคนเดียวเท่านั้น ที่ได้รู้เรียนฝึกปรือต่อมา จนได้เป็นพระสนมเอกทำหน้าที่ถวายอยู่จนานวด ดังจะได้บรรยายต่อไป

เมื่อคุณเหมอายุได้ 12 ปีนั้น ได้ร่วมทำหน้าที่เป็นพนักงานมโหรีฝ่ายในเป็นขั้นต้น เรียกกันว่าทำหน้าที่เป็น “เจ้าจอมมโหรี” บรรเลงมโหรีเครื่องสี่ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เวลาทรงว่างพระราชธุระ ซึ่งมักเป็นเวลาคึกๆ หัวหน้านมโหรีชุดนี้ คือ เจ้าจอมมารดาเหม และเจ้าจอมมารดาवाद นักร้องทั้งสองท่าน ตามมาด้วยน้องสาวของท่านคือ เจ้าจอมประคองและเจ้าจอมสังวาลย์ ครบวงมโหรีโบราณเครื่องสี่ มีเจ้าจอมประคองสีซอสสามสาย เจ้าจอมสังวาลย์ติดกระดุมปี ตัวท่านเองกับเจ้าจอมมารดาवाद เป็นคนขับร้องและตีกรับพวง เรียกงานกล่อมพระบรรทมนี้ว่า งานบรรเลงขับร้องเพลง “มหาปฐมดินมาน” เมื่อคุณเหมอายุได้อายุ 14 ปี จึงได้เริ่มฝึกเรียนนวดและปรงน้ำอบเครื่องหอมไทยและถวายตัวเข้าราชการการฝ่ายในและได้เป็นเจ้าจอมปี พ.ศ. 2421 และทำหน้าที่นั้นนานกว่า 10 ปี จึงหยุดถวายงานดนตรี เพราะมีครรภ์โดยคุณจอมมารดาवादมีพระกุมารชายประสูติก่อน ทรงพระนามพระองค์เจ้าบุรฉัตรไชยาการ (ต่อมาคือกรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน) ส่วนเจ้าจอมมารดาเหมมีลูก คือเสด็จพระองค์เหม ประสูติเมื่อวันที่ 12 มกราคม พ.ศ.2435

เจ้าจอมมารดาเหมมีอายุได้ 28 ปี รับราชการฝ่ายในมาแล้ว 14 ปี และถวายอยู่จนานวดมาแล้วประมาณ 12 ปี ต่อเนื่องกัน เจ้าจอมมารดาเหมมีฝีมือมากในการถวายอยู่จนานวด ทบ และกดจุดต่างๆ แบบหมอนวดไทยโบราณ นับว่าเรียนจากหมอนวดไทยในวังหลวง ไม่เคยไปเรียนที่อื่น มีเวรต้องขึ้นรับราชการตอนกลางคืน สลับกับ

คุณจอมเอี่ยม (บุณนาค หนึ่งในเจ้าจอมก๊กอ้อ) คุณจอมหม่อมราชวงศ์สดับ (สดาวลัย เขียนบันทึกเรื่องเจ้าจอมอยู่งานไว้ว่า มีเจ้าจอมสองท่าน ที่ขึ้นรับราชการถวายอยู่งานนวด ตั้งแต่เริ่มเป็นเจ้าจอม จนสวรรคต ไม่เคยเสียราชการเลยเพียง 2 คนเท่านั้น คือคุณจอมมารดาเหม และคุณจอมเอี่ยม นับว่ามีฝีมือการนวดต้องพระทัยเป็นที่สุด นอกจากนี้ ยังมีชื่อว่า ทำน้าอบสารภีได้เป็นที่โปรดปราน ด้วยมีความประณีต และทำได้อย่างรวดเร็ว สะอาด มีวิธี โดยใช้ดอกสารภีแรกแย้ม จะรีบลิดเอาแต่เกสรมาบด จนละเอียด ประคบด้วยเครื่องหอมต่างๆ กลิ่นดอกสารภีนั้นหอมชื่นใจ แต่มีข้อแม้อยู่ 2 อย่าง 1. คือต้องรีบทำ รีบขึ้นไปน้อมเกล้าถวายเพื่อให้พระเจ้าอยู่หัวทรงใช้ 2. ถ้าวางไว้นิ่งๆ ไม่เขย่า ยิ่งถ้าอากาศร้อน น้าอบนั้นจะเหม็นเปรี้ยว (เกสรสารภีมีกบุดง่าย) จึงต้องทำด้วยความสะอาดเป็นพิเศษ และเครื่องหอมนั้นต้องเลือกชนิดที่ใช้ได้นานไม่บูดง่าย

ต่อมาจนถึงปลายรัชกาลที่ 5 (ราว พ.ศ. 2450 ถึง พ.ศ. 2451) ก่อนเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรปครั้งที่ 2 ท่านป่วยเป็นมะเร็งที่เต้านม และท่านขอพระราชทานพระบรมราชานุญาต โดยยอมให้แพทย์ฝรั่งทำการผ่าตัดอย่างกล้าหาญนับเป็นสตรีไทยคนที่ 2 ได้รับการผ่าตัดรักษามะเร็งที่เต้านม โดยตัดนมออกทั้งข้างเต้าเป็นผลสำเร็จรอดชีวิตมาได้อีก 25 ปี จึงถึงแก่กรรม ด้วยมะเร็งกรามข้าง ขณะอยู่ที่วังสวนสุนันทา เมื่อวันที่ 9 กรกฎาคม พ.ศ. 2474 รวมอายุได้ 67 ปีเต็ม

การเรียนวิชามอนวดของเจ้าจอมมารดาเหมนั้น เรียนจากเถาแก่ในวังที่เป็นหมอนวดมาสอน ว่านวดฝ่ามือ ฝ่าเท้าอย่างไร นวดเส้นแขน เส้นขา นวดน่องอย่างไร จะไม่มีการขึ้นขย่ม ไม่มีการเหยียบ จะใช้หมอนวด บิ๊บ คลึง หรือทุบ บริเวณกล้ามเนื้อเป็นการนวดเพื่อผ่อนคลาย ไม่ใช่นวดเพื่อการรักษา ไม่มีการถวายยา ถ้าต้องถวายยาแก่พระเจ้าอยู่หัว จะต้องใช้ยาที่ผสมมาจากกรมหมอยา แรกๆ เจ้าจอมมารดาเหมยังไม่รู้วิธีกวดจุด ซึ่งเจ้าจอมมารดาเหมได้เรียนต่อมาจากหลวงปาดิบริหารที่มีศักดิ์เป็นน้องชายต่างมารดาของพระองค์

ส่วนหลวงปาดิบริหาร เดิมชื่อ คุณแห อมาตยกุล ลำดับชั้นที่ 5 ของสายสกุล อมาตยกุล เป็นบุตรของพระยารธรรมสารนิวัติขัตติภักดี (พลับ) และคุณแม่หลี่ เกิดเมื่อปี พ.ศ. 2407 เกิดที่บ้านหน้าวัดเลียบ เป็นพี่น้องต่างมารดากับเจ้าจอมมารดาเหม เรียนหนังสือที่วัดบพิตรพิมุข มีบุตรชายกับคุณทรัพย์ (ภรรยา) คือ ร.อ.หลวงวิทูรสถลกิจ เจ้ากรมแผนที่ทหารบก เนื่องจากสนใจวิชาหมอนวดเป็นพิเศษ และได้รับราชการอยู่ในวัง

วันหนึ่งเมื่อพระเจ้าอยู่หัวได้เสด็จประพาสที่ไหนไม่ทราบ หลวงปาดิบริหารได้มีโอกาสถวายงานนวดแก่พระเจ้าอยู่หัว ซึ่งพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงซักถามชื่อ หลวงปาดิบริหารจึงได้บอกไปว่า ชื่อ แห เป็นน้องของเจ้าจอมมารดาเหม เป็นลูกบิดาเดียวกันแต่คนละมารดา

ต่อมาพระเจ้าอยู่หัวจึงส่งหลวงปาดิบริหารไปวางตั้งเดินทางด้วยเรือสำเภาไปเรียนวิชาหมอนวดจากเมืองปักกิ่ง 2 ปี เมื่อกลับมาจึงได้รับเลื่อนตำแหน่งเป็นหมอนวดตามเสด็จ หลวงปาดิบริหารนั้นมีความสามารถในการนวดกวดจุดเก่ง

เมื่อพระเจ้าอยู่หัวมาเล่าให้เจ้าจอมมารดาเหมฟังว่าหลวงปาดิบริหารนั้นกวดจุดนวดเก่ง เจ้าจอมมารดาเหมจึงเกิดความสนใจอยากเรียนนวดจากหลวงปาดิบริหาร โดยเจ้าจอมมารดาเหมได้ให้ท่านชวรายแสงให้ช่วยนัดแนะให้ได้พบเจอกัน เพื่อให้หลวงปาดิบริหารสอนนวดกวดจุดให้ โดยวิธีของหลวงปาดิบริหารนั้นใช้หยกในการกวดจุด เมื่อเจ้าจอมมารดาทราบที่ต้องใช้หยกจึงปฏิเสธที่ใช้หยกในการกวดจุด เจ้าจอมมารดาเหมได้ใช้นิ้วมือและฝ่ามือในการนวดเท่านั้น ตำราที่เจ้าจอมมารดาเหมจดบันทึกไว้ ก็ใช้เป็นแค่ส่วนตัวเท่านั้น ไม่มีการถ่ายทอดต่อแก่ผู้ใดอีกเลย

การถวายงานนวดแก่พระมหากษัตริย์หรือนวราชสำนักนั้น จะไม่ใช้อุปกรณ์หรือเครื่องมือ ไม่ถวายยาเด็ดขาด กรณีที่ต้องถวายยาห้ามปรุงขึ้นเองต้องได้มาจากกรมหมอหลวง ก่อนถวายงานนวด ต้องเนื้อตัวสะอาด ไม่มี

กลืนตัว ไม่มีขนยาว เล็บต้องสะอาดไม่ยาว ไม่เหม็น ห้ามถวายงานเมื่อมีประจำเดือน ห้ามขึ้นพระบรรจรณ์ ถวายงานโดยการคุกเข่าเท่านั้น ห้ามรับประทานอาหารที่มีกลิ่นเหม็น ห้ามรับประทานอาหารที่ทำให้ผายลมหรือเรอก่อนขึ้นถวายงาน 2 วัน (ศ.นพ.พูนพิศ อมาตยกุล: สัมภาษณ์ เมื่อ 23 กรกฎาคม 2565)

สรุปและอภิปรายผล

การนวดไทยในราชสำนักสมัยรัชกาลที่ 5 มีประวัติความเป็นมา จุดเริ่มต้นเริ่มจากรัชกาลที่ 3 ให้ขุนรจนาเป็นผู้คัดลอกภาพลงสมุดไทย ให้ขุนอาลักษณ์สีสุทธิอักษรเป็นผู้คัดลอกและตรวจทานโคลงที่แต่งเขียนลงกำกับภาพไว้ลงในสมุด กล่าวได้ว่า ความรู้ทางการแพทย์แผนไทยที่วัดพระเชตุพนฯ ประกอบไปด้วยตำรายาและตำราที่เกี่ยวข้องกับการนวด แบ่งเป็นหมวดหมู่ ได้ดังนี้

1. วิชาบริหารร่างกาย (ฤๅษีดัดตน)
2. วิชาเวชศาสตร์
3. วิชาเภสัช
4. วิชาแผนนวด

เมื่อถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังคงมีกรมหมอนวดเช่นเดียวกับสมัยอยุธยาและทรงโปรดให้หมอยาและหมอนวดถวายการรักษาความเจ็บป่วยยามทรงประชวรเสมอ กระทั่งมีมหาดเล็กและพระสนมที่มีความชำนาญในการนวดติดตามเสด็จประพาสไปในที่ต่างๆ อีกทั้งยังโปรดเกล้าฯ ให้ชำระคัมภีร์แพทย์ คัมภีร์แผนนวดและฤๅษีดัดตน ในปี พ.ศ. 2413 ปรากฏหลักฐานในหอพระสมุดวชิรญาณ เป็นตำราแผนนวดฉบับหลวงพระราชทานในรัชกาลที่ 5 พ.ศ. 2449 เพื่อศึกษาและใช้โดยแพทย์หลวงเท่านั้น สิ่งสำคัญที่รวบรวมไว้คือแผนภาพที่สำคัญของวิชาการนวดไทย ที่เรียกกันสั้นๆ ว่า “เส้นสิบ” ซึ่งจารึกโดยท่านบรมครูชิวโกมารภักจ เมื่อ 2500 กว่าปีมาแล้ว ขณะที่ในปี พ.ศ. 2445 มีการเขียนภาพจิตรกรรมฝาผนังฤๅษีดัดตนที่ศาลาโถงของวัดมัชฌิมาวาส (วัดกลาง) จังหวัดสงขลา จำนวน 40 ท่า

กล่าวโดยสรุป องค์ความรู้ด้านการนวดไทยปัจจุบันมีแหล่งที่มาจากคัมภีร์

1. แผนนวดวัดพระเชตุพนฯ สมัยรัชกาลที่ 3
2. แผนนวดฉบับหลวงพระราชทาน สมัยรัชกาลที่ 5
3. ตำราโรคนิทาน คำฉันท์ 11 ของ พระยาวิชาภิบาล เจ้าเมืองจันทบุรี สมัยรัชกาลที่ 1
4. แผนนวดพื้นบ้านซึ่งส่วนใหญ่คัดลอกสืบทอดกันมาคล้ายกับแผนนวดฉบับหลวงหรือแผนนวดวัดพระเชตุพนฯ

พนา

สอดคล้องกับที่ อัจฉรา บุญแทนกล่าวไว้ในงานวิจัยการนวดพื้นบ้านไทย และความเจ็บป่วยตามแนวคิดการแพทย์แผนไทย 2551

การสืบทอดการนวดนั้นจากคำสัมภาษณ์ทายาทของเจ้าจอมเอี่ยม คือ รศ.ดร.กัณหาทิพย์ สิงหนติ ก็ยังพบว่าตำราที่อ้างอิงว่าเจ้าจอมเอี่ยมได้รับการสืบทอดมา มีจุดและแนวเส้นเหมือนกับคัมภีร์แผนนวด ฉบับวัดสุวรรณาราม ซึ่งพบต้นฉบับเดิมอยู่ที่หอสมุดแห่งชาติ โดยระบุไว้ว่า พระสมุห์ท่วน แห่งวัดสุวรรณาราม เป็นผู้มอบให้เมื่อ พ.ศ. 2464 และเมื่อตรวจสอบเนื้อหาคำอธิบายและรูปภาพขั้นต้นแล้ว พบว่าทั้งภาพและคำอธิบายส่วนใหญ่เหมือน คัมภีร์แผนนวด ฉบับหลวง ร.5 จ.ศ.1233 หรือ พ.ศ. 2414 และเจ้าจอมเอี่ยมได้มอบให้แก่หลวงบถมาร ซึ่งเป็นมหาดเล็กในรัชกาลที่ 6 ในส่วนของเจ้าจอมมารดาเหมนั้นทราบว่าเรียนการนวดมาจากเรียนจากเจ้าแก้ววังที่

เป็นหมอนวด จะใช้หมอนวด ปีบ คลึงหรือทุบ บริเวณกล้ามเนื้อเป็นการนวดเพื่อผ่อนคลาย ไม่ใช่ขนาดเพื่อการรักษา ไม่มีการถวายยา ถ้าต้องถวายยาแก่พระเจ้าอยู่หัว จะต้องใช้ยาที่ผสมมาจากกรมหมอยา แรกๆ เจ้าจอมมารดาหมียังไม่รู้วิธีกดจุด ซึ่งเจ้าจอมมารดาหมียได้เรียนต่อมาจากหลวงปรางค์บริหารที่มีศักดิ์เป็นน้องชายต่างมารดาของพระองค์ ซึ่งหลวงปรางค์บริหารแรกเริ่มนั้นก็เรียนนวดจากในวังเหมือนเจ้าจอมมารดาหมียเช่นกัน แต่ได้ไปศึกษานวดเพิ่มเติมที่เมืองปักกิ่ง ซึ่งทำให้นวดกดจุดเก่งขึ้นตามที่ศาสตราจารย์พูนพิศ อมาตยกุลกล่าว

การนวดไทยในราชสำนักสมัยรัชกาลที่ 5 มีการพัฒนาและการเปลี่ยนแปลงเมื่อเปรียบเทียบกับกรนวดราชสำนักในปัจจุบัน ดังตารางที่ 1 คือ

1. การนวดไทยในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้นมีเทคนิคในการนวดเหมือนกับสมัยปัจจุบันคือ ใช้ฝ่ามือ และนิ้วมือนวดเหตุเพราะนวดราชสำนักใช้นวดถวายเจ้านายชั้นสูง ทำให้ดูไม่เหมาะสมที่จะใช้เท้า เข่า หรืออุกรณ์ และเป็น การไม่ให้ความเคารพแก่เจ้านายชั้นสูง ส่วนสมัยปัจจุบันนั้นที่ใช้ฝ่ามือและนิ้วมือนั้น เป็นเพราะอวัยวะดังกล่าวสามารถลงน้ำหนักได้อย่าง มีความละเอียดแม่นยำในการนวดแนวเส้นพื้นฐาน และลงจุดสัญญาณ

2. ข้อห้ามสมัย ร.5 มีการห้ามใช้เท้า เข่าหรืออุกรณ์อื่นๆ เช่น ไม้ หยก เป็นต้น เพราะในการนวดเจ้านายชั้นสูงการใช้สิ่งอื่นนอกจากฝ่ามือ และนิ้วมือ จะเป็นการประทุษร้ายหรือทำร้ายเจ้านายชั้นสูงและมีความเชื่อว่า เท้าและเข่าเป็นของต่ำ ไม่ควรไปสัมผัส และเป็นการไม่เคารพเจ้านายชั้นสูง ส่วนในสมัยปัจจุบันนั้นเท้าและเข่า จะให้การสัมผัสและการลงน้ำหนัก ได้ไม่เท่าฝ่ามือและนิ้วมือ

3. วิธีการนวดสมัย ร.5 จะมีทั้งกดจุด ทุบและคลึง ซึ่งมีความคล้ายกับสมัยปัจจุบันที่มีการกดจุดหน่วง เน้น นึง โดยอธิบายได้ว่าสมัยก่อนนั้น ที่มีการทุบและคลึงอาจเป็นเพราะต้องการผ่อนคลายเพราะการกดจุดเพียงอย่างเดียว ในตลอดการนวดนั้นจะใช้แรงจํานวนมหาศาลเลยทีเดียว และสมัยปัจจุบันจะใช้แค่การกดจุดหน่วง เน้น นึงเท่านั้น เพื่อให้การนวดราชสำนักดูมีความประณีต สง่างามคงความเอกลักษณ์ไว้

4. วัตถุประสงค์ในการนวดในสมัย ร.5 นั้นมีเพื่อผ่อนคลายความเมื่อยล้า ทำให้นอนหลับสบายและใช้รักษาโรค และในสมัยปัจจุบันได้มีการปรับปรุงการเรียนนวดให้ความทันสมัย และน่าเชื่อถือขึ้น โดยการนำวิชาการแพทย์แผนปัจจุบันที่มีการยอมรับทั่วโลกมาประยุกต์เข้ากับการนวดเพื่อรักษาโรค มีหลักฐานบันทึกถึงการรักษาโรคต่างๆ ที่ใช้การนวดกดจุด มีการทำการศึกษาวิจัย เปรียบเทียบ วัดผลการนวดก่อนหลัง มีการเรียนกายวิภาคศาสตร์ (Anatomy) สรีรวิทยา (Physiology) มีการตรวจวินิจฉัยโรคทางหัตถเวชกรรม มีการตรวจร่างกายก่อนทำการนวด

5. แนวเส้นและจุดการนวดสมัย ร.5 นั้น มีการใช้แนวเส้นและจุดนวด ตาม คัมภีร์แผนนวด ฉบับวัดสุวรรณาราม และคัมภีร์แผนนวด ฉบับหลวง ร.5 ร.ศ. 1233 หรือ พ.ศ. 2414 แต่ในสมัยปัจจุบันนั้นแนวเส้นและจุดนวด จะแบ่งเป็นแนวเส้นพื้นฐานและจุดสัญญาณ ตามตำราของราชสำนัก (แพทย์อายุรเวท) ที่เขียนขึ้นมาใหม่ปี 2525 โดยอาจารย์ณรงค์ บุญรัตน์ศิริ

ข้อเสนอแนะ

สนับสนุนการทำวิจัยเรื่องเปรียบเทียบความพึงพอใจในการนวดระหว่างตำราของคัมภีร์แผนนวด ฉบับวัดสุวรรณาราม หรือ คัมภีร์แผนนวด ฉบับหลวง ร.5 กับตำราของราชสำนัก (อายุรเวท)

ตาราง ภาพ และแผนภาพ

ตารางที่ 1 สรุปผลการวิจัย

	การนวดราชสำนักในสมัยรัชกาลที่ 5	การนวดราชสำนักในสมัยปัจจุบัน
1. เทคนิค	ใช้ฝ่ามือ นิ้วมือ	ใช้ฝ่ามือ นิ้วมือ
2. ข้อห้าม	เท้าและเข่า หรืออุปกรณ์อื่นๆ มีความเชื่อว่า เท้าและเข่าเป็นของต่ำ ไม่ควรไปสัมผัส กับเจ้านายชั้นสูง	เท้าและเข่า การสัมผัสและการลงน้ำหนัก ของเท้าและเข่าไม่ดีเท่า มือ
3. วิธีการนวด	กดจุด ทูบ คลึง	กดจุด หน่วง เน้น นึง
4. วัตถุประสงค์	เพื่อผ่อนคลายความเมื่อยล้า ทำให้นอนหลับสบาย ใช้รักษาโรค	ใช้นวดเพื่อรักษาโรคโดยมีหลักฐานบันทึกถึงการรักษาโรคต่างๆ ใช้การนวดกดจุด
5. ทฤษฎี	กดไปตามแนวเส้นและ จุด แนวเส้นและจุด คล้ายกับ คัมภีร์แผนนวด ฉบับวัดสุวรรณาราม และคัมภีร์แผนนวด ฉบับหลวง ร.5	กดไปตามแนวเส้นพื้นฐานและจุด สัญญาณ ตามตำราแพทย์ อายุรเวท ที่เขียนขึ้นมาใหม่

เอกสารอ้างอิง

1. กองประกอบโรคศิลปะ กรมสนับสนุนบริการสุขภาพ. (2549). **ตำราแพทย์แผนโบราณทั่วไป สาขาเวชกรรม เล่ม 1-3**.กรุงเทพมหานคร : ไทภูมิ พับลิชชิ่ง.
2. กัณหาทิพย์ สิงหนติ. (2559). **เจ้าจอมก๊กอ้อ**. ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 5.กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง.
3. ซาลี เอี่ยมกระสินธุ์.(2539). **ในราชสำนักสยาม**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร : บริษัทคอมแพคท์พริ้นท์จำกัด
4. นิศา ชูโต. (2548). **การวิจัยเชิงคุณภาพ Qualitative Research**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร : พรินต์โพร
5. เบญจา ยอดดำเนิน-แอ๊ดติกซ์. (2552). **การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ: การจัดการข้อมูล การตีความ และการหาความหมาย**. สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.
6. ผ่องพรรณ ตรียมงคลกุล และสุภาพ นัตรารณณ์. (2553). **การออกแบบการวิจัย**. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพมหานคร :มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.
7. พ.อมาตย์กุล และคณะ. (2529). **331 ปี สกลอมตย์ และ 73 ปี แห่งการพระราชทาน นามสกลอมตย์กุล**. กรุงเทพฯ : เรือนแก้วการพิมพ์
8. ภูษิต ประคองสาย. (2559). **การสาธารณสุขไทย 2554-2558**. กรุงเทพมหานคร : องค์การสงเคราะห์ทหารผ่านศึก.
9. มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช สาขาวิชาวิทยาศาสตร์สุขภาพ. (2548). **ชุดวิชาแนวคิดและทฤษฎีการแพทย์แผนไทย**. พิมพ์ครั้งที่ 1. นนทบุรี : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช
10. มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช สาขาวิชาวิทยาศาสตร์สุขภาพ.(2556). **เอกสารการสอนชุดวิชานวดแผนไทย**. พิมพ์ครั้งที่ 9.นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.
11. มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช สาขาวิชาวิทยาศาสตร์สุขภาพ.(2558). **เอกสารการสอนชุดวิชาแนวคิดทฤษฎีการแพทย์แผนไทย**. พิมพ์ครั้งที่ 7. นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.
12. มูลนิธิฟื้นฟูส่งเสริมการแพทย์ไทยเดิม. (2550). **ตำราการแพทย์แผนไทยเดิม (แพทยศาสตร์สงเคราะห์ฉบับอนุรักษ์) เล่ม 1**.พิมพ์ครั้งที่ 1 กรุงเทพมหานคร: ศุภนิชการพิมพ์.
13. มูลนิธิฟื้นฟูส่งเสริมการแพทย์ไทยเดิม. (2559).**ตำราการแพทย์แผนไทยเดิม (แพทยศาสตร์สงเคราะห์ฉบับอนุรักษ์) เล่ม 1**. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร : ศุภนิชการพิมพ์.
14. ยงค์ศักดิ์ ต้นปีภู. (2559). **ตำรานวดไทย เล่ม 1**. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิสาธารณสุขกับการพัฒนา.
15. ราชบัณฑิตยสถาน. (2554). **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2554**. กรุงเทพมหานคร : นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์.
16. ราชบัณฑิตยสถาน (2558). **พจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน**. พิมพ์ครั้งที่ 4 กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน.

17. โรงเรียนอายุรเวทธารัง สถานการแพทย์แผนไทยประยุกต์ คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล. (2557). **หัตถเวชกรรมแผนไทย (การนวดไทยแบบราชสำนัก) ตอนที่ 1 การนวดพื้นฐาน**.ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพมหานคร : ศุภนิชการพิมพ์.
18. โรงเรียนอายุรเวทธารัง สถานการแพทย์แผนไทยประยุกต์ คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล. (2557). **หัตถเวชกรรมแผนไทย (การนวดไทยแบบราชสำนัก) ตอนที่ 2 การนวดจุดสัญญาณ**. กรุงเทพมหานคร : ศุภนิชการพิมพ์.
19. วิชัย โชควิวัฒน์, โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์, บรรณาธิการ. (2556). **รอยเวลา: เส้นทางประวัติศาสตร์สุขภาพ**. นนทบุรี : สำนักพิมพ์สุศาลา.
20. สอนสุนันทา. (2550). **ได้ร่มพระบารมี 70 ปี สอนสุนันทา**. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา.
21. สุดารัตน์ ตันตะอารียะ. (2548). **การวิเคราะห์ตำรายาแผนโบราณจากสมุดไทยของจังหวัดพังงา**. วิทยานิพนธ์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร กรุงเทพมหานคร.
22. สุภางค์ จันทวานิช. (2554). **วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ**. พิมพ์ครั้งที่ 19. กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
23. อนุรักษ์ ก้านจันทร์. (2552). **พูนพิศ อมาตยกุล : ชีวิตประวัติและผลงาน**.วิทยานิพนธ์หลักสูตร ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (วัฒนธรรมศึกษา) บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล.
24. อัจฉรา บุญแทน. (2551). **การนวดพื้นบ้านไทย และความเจ็บป่วยตามแนวคิดการแพทย์แผนไทย**. วิทยานิพนธ์ปริญญาโท หลักสูตรสื่อศิลปะและการออกแบบสื่อ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

